

Van-e magyar jelentéstan?*

1. Bevezetés. – Előadásomban azt vizsgálom, hogy van-e értelme magyar jelentéstanról beszélni, és ha igen, mi lehet egy magyar jelentéstan feladata, mi különbözteti meg az általános jelentéstantól. A magyar hangtan, magyar alaktan vagy magyar mondattan létezésében senkinek sem jutna eszébe kételkedni, mert tudjuk, hogy e diszciplínának mi a tárgya, a jelentéstan esetében azonban ez egyáltalán nem magától értetődő. Olyan hangtani, alaktani vagy mondattani jelenségek, amelyek tipikusan magyar sajátosságok, vagy legalábbis egy olyan nyelvtípus sajátosságai, amelyhez a magyar is tartozik, könnyen eszünkbe jutnak, de a magyar jelentéstan tárgyát nem lehet olyan könnyen meghatározni. A probléma persze nem csak magyar sajátosság: bármely más nyelvben is felvethető. Egyáltalán nem meglepő, hogy a nemzetközi nyelvészeti irodalomban egyetlen „nemzeti” jelentéstant sem találunk. Számos munka szól – különféle elméleti keretben – például az angol, francia, német, orosz nyelv hangtanáról és mondattanáról, de angol, francia, német vagy orosz jelentéstanról nem tudunk.

A magyar hangtanban az általános elveket (az elméletet) alkalmazzuk a magyar hangrendszer leírásakor, s ugyanezt tesszük a magyar alaktanban és mondattanban is. De vajon miért ne lenne ez lehetséges a jelentéstan esetében is? A probléma régóta ismert, nem mai keletű. Hadd idézzem GOMBOCZ ZOLTÁN jelentéstanának egy idevágó passzusát: „A magyar szövegi magas nyelvállású rövid magánhangzók eltűnése, az úgynevezett v-töví névszók és igék háromirányú fejlődése a magyar hangtannak, illetve alaktannak sajátos problémái. Senkinek sem jutna eszébe általános hangtörténeti vagy általános történeti alaktant írni, mert hiszen a különféle nyelvek történeti hangtanának, illetve alaktanának legfeljebb legáltalánosabb módszertani keretei lehetnének nagyjában azonosak, s a párhuzamos törvények a konkrét nyelvi tényeket nem érintenék. Ezzel szemben a jelentéstan megállapításai, törvényei nem szorítkoznak egy nyelvre.” (GOMBOCZ, Jelentéstan és nyelvtörténet. Bp., 1997. 132). Nemcsak GOMBOCZ, hanem a mai jelentéstan kutatóinak jelentős hányada is úgy véli, hogy a nyelvi jelentés univerzális, és ha adatainkat konkrét nyelvből merítjük is, következtetéseinket mindig általános érvényűeknek tekintjük.

Ilyen nagy különbség lenne a hangtan, alaktan, mondattan, tehát a nyelv formai tulajdonságaival foglalkozó diszciplínák és a jelentéstan között? Ami GOMBOCZ korában igaz lehetett, ma nem feltétlenül az. A XX. század második felében gyökeresen megváltozott a nyelvtudomány elmélete és módszertana. Az elméleti nyelvészet ma már nem elégszik meg általános módszertani elvek megfogalmazásával, hanem az emberi nyelvre jellemző, univerzális elvek és összefüggések megállapítására törekszik. A nyelvekben

* Elhangzott a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus nyitó előadásaként, 2004. augusztus 29-én.

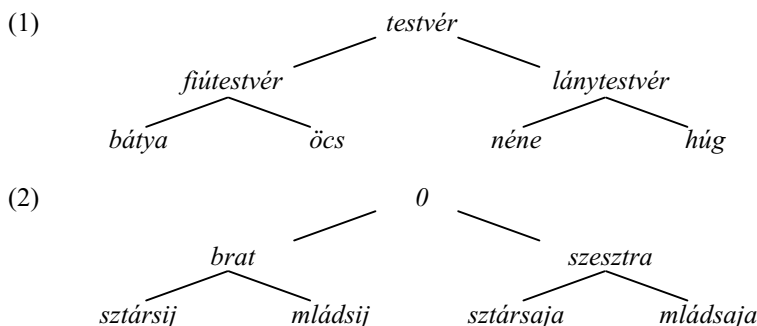
sokkal több az azonosság, mint azt elődeink gondolhatták volna. Ezért ma a történeti nyelvtudomány területén is találunk a történeti hangtan, alaktan és mondatтан általános összefüggéseit megfogalmazó munkákat. A szinkrón nyelvtudomány esetében ez még inkább igaz: az elmúlt évtizedekben számos általános hangtani, alaktani és mondattani munka jelent meg, ezzel szemben az egy adott nyelv hangtanát, alaktanát vagy mondattanát feldolgozó munkák inkább ritkaság számba mennek. És természetesen nem kevés az általános jelentéstani munkák száma sem, ugyanakkor egy konkrét nyelv jelentéstánát feldolgozó munkára nincs példa.

Ha mármost az általános hangtan, alaktan vagy mondattan megállapításai sem szorítkoznak egy nyelvre, akkor talán e téren mégsem lehet olyan jelentős különbség e diszciplínák és a jelentés- és mondattan között. – Egy-egy nyelv leírásában a hangtan a nyelv hangtani, az alaktan az alaktani rendszerét, a mondattan a mondattani rendszerét tárgyalja, de beszélhetünk-e egy nyelv jelentéstani rendszeréről? Ismét GOMBOCZ ZOLTÁNT idézem: „van-e egyáltalában jogosultsága a nemzeti szemantikának? Szerepelhet-e a jelentés- és mondattan is a helyhez és időhöz kötött hangtani, alaktani és mondattani változásokat tárgyaló történeti nyelvtan önálló diszciplínájaként? Erre a kérdésre határozott igennel kell válaszolnunk. Sajátos feladata lesz a jelentésváltozásokban tükröződő általános lélektani törvényszerűségeken belül keresni azt, ami az egyes nyelvekre, népekre jellemző...” (i. h.) GOMBOCZ ZOLTÁN megállapítása ugyan a történeti nyelvtudományra vonatkozik, mondanivalójának lényege azonban természetesen a szinkrón nyelvtudományra is érvényes. De akkor elméleti-módszertani szempontból mi a különbség a magyar hangtan, alaktan, mondattan és a magyar jelentés- és mondattan között? – A magyar hangtanban, alaktanban és a mondattanban a magyar nyelvre vonatkozó törvényszerűségeket, szabályokat, összefüggéseket fogalmazunk meg. Általánosítások nélkül nincs ugyanis tudomány. De vajon van-e erre lehetőségünk egy „nemzeti” jelentés- és mondattanban?

2. Az első vázlatos magyar jelentés- és szószemantika. – Majdnem fél évszázaddal GOMBOCZ könyvének megjelenése után látott napvilágot KÁROLY SÁNDOR jelentés- és mondattan. Könyvének már a címében is jelzi, hogy munkájának tárgya nemcsak az általános jelentés- és mondattani összefüggések vizsgálata, hanem egy magyar jelentés- és mondattan felvázolása is. A magyar jelentés- és mondattan feladatául – a gomboczi hagyományt követve – azoknak a szemantikai sajátságoknak a megállapítását jelöli meg, amelyek „különösen jellemzik nyelvünket” (Általános és magyar jelentés- és mondattan. Bp., 1970. 269). A hagyománynak megfelelően munkájában elsősorban szószemantikai problémákat mutat be.

KÁROLY három olyan szószemantikai területről tesz említést, ahol szerinte a magyar sajátosságok különösen tetten érhetők: A) a szemantikai mezők tagolása; B) a szavak morfológiai motíváltsága, és C) a polisziémia. Vessünk egy rövid pillantást mindhárom területre.

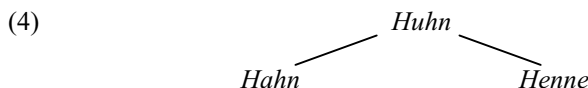
A) A szemantikai mező tagolása (KÁROLY i. m. 335–45). – KÁROLY SÁNDOR a szemantikai mező tagolását először a rokonságnevek segítségével mutatja be. A magyarban például a ’fiútestvér’ és ’leánytestvér’ fölerendelt fogalmát a *testvér* szóval fejezzük ki. És külön szavunk van az idősebb és a fiatalabb fiútestvérről és az idősebb és a fiatalabb leánytestvérről; az oroszban, németben, franciában, angolban ez nem így van. Ezekben a nyelvekben a legfelsőbb fogalom kifejező eszköze hiányzik; amennyiben kifejezésre szükség van, mellérendelő kapcsolatot kell használnunk: *brat i szesztra*. A magyarban a második szinten szóösszetétel szerepel, az említett nyelveknek viszont külön szavuk van e két kategóriának a kifejezésére. A legelső szinten meg a magyar nyelvnek van minden kategóriára külön szava.

Néha a főfogalmat jelentő szó az egyik alfogalom kifejezésére is szolgál. A 'tyúk' mezejének nyelvi tagolása a magyarban így módon történik:

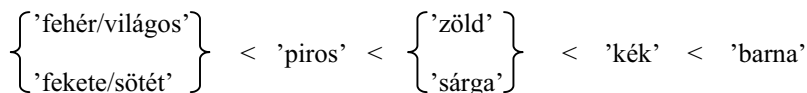
A németben ezzel szemben külön-külön szót találunk minden kategóriára:

KÁROLY könyvében természetesen több, kevésbé ismert példát is találunk. De vajon az 1. és 3. ábrán megjelenített típusba sorolható tagolódások azok közé a sajátosságok közé tartoznak, amelyekről a magyar jelentéstannak számot kell adnia? Nem mondanak-e a tagolásbeli különbségek mást annál a közhelyszerű megállapításnál, mint hogy a nyelvek különböznek egymástól? Bármennyire is érdekesek (az „érdekes” persze nem tudományos szempont) lehetnek a szemantikai mezők tagolásában megmutatkozó különbségek, a magyar jelentéstanban csak abban az esetben juthatnak szerephez, ha segítségükkel általánosítások is megfogalmazhatók. De vajon lehet-e ezeknek az adatoknak az alapján általánosításokat megfogalmazni? A válasz: legfeljebb olyan általánosításokat, mint például a magyar nyelvre „jellemző, hogy összefoglaló elnevezéseket éppúgy nagymértékben használ, mint megkülönböztetőket” (KÁROLY i. m. 341), amelyek nem sokat mondanak. A szemantikai mezők tagolódásából egy nyelvre vonatkozóan aligha fogalmazhatók meg tartalmas általánosítások. Más a helyzet, ha összehasonlító-tipológiai összefüggésbe helyezzük megfigyeléseinket. (Egyébként KÁROLY is tudatában volt az összehasonlító-tipológiai szempont fontosságának: „igazi magyar jelentéstan ... nem valósítható meg, csupán összehasonlító-tipológiai alapon” [i. m. 269].) Erre két példát említek.

Két kaliforniai kutató 98 nyelv színneveinek a vizsgálatából többek között az alábbi általánosításokat szűrte le (BRENT BERLIN – PAUL KAY, *Basic Color Terms*. Berkeley, 1969.): a) Minden nyelvben van legalább két színnév, és ez a kettő a 'fehér/világos', illetőleg a 'fekete/sötét'; b) Ha egy nyelvben három színnév található, akkor a harmadik a piros, ha négy, akkor a negyedik vagy a zöld, vagy a sárga; és így tovább; c) Az alapszínnevek száma maximálisan tizenegy, minden nyelv ezekből meríti alapszínneveit az alább bemutatott hierarchiának megfelelően (ahol az egyszerűség kedvéért csak hét színnevet tüntetünk fel).

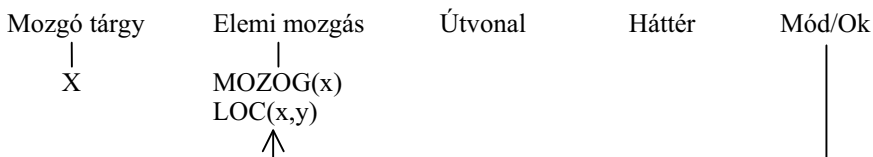
(5) A színnevek:

Az összehasonlító-tipológiai vizsgálatok már lehetővé teszik tipológiai általánosítások, előrejelzések megfogalmazását. A színnevek esetében sem az az elméletileg érdekes kérdés, hogy egy adott nyelv nyelvileg hogyan osztja fel a színtartományt, hanem inkább az, hogy a vizsgált nyelv hol helyezkedik el a fentebb ábrázolt hierarchiában, illetőleg hogy igazolja-e vagy cáfolja a hierarchiából következő állításokat. Magyar sajátosság például a 'piros' és a 'vörös' megkülönböztetése. Ha azonban nem a 'piros' két résztartományáról van szó, hanem csupán kollokációs különbségekről, akkor ez a színnevek hierarchiáját nem érinti. A magyarban a *rózsaszín* és a *bíborvörös* nem alapszínnév, az angol *pink* és a *purple* viszont az. Ugyanakkor a *rózsaszín* és a *bíborvörös* motivált összetételek, az angol *pink* és *purple* önkényes jelek. Ilyen és hasonló következtetések vonhatók le az univerzálisnak feltételezett s fentebb (5) ábrázolt hierarchia alapján. – A színnevek hierarchiája a nyelvvelsajátítás szempontjából is releváns, mivel az a színnevek anyanyelvi elsajátításának sorrendjét is tükrözi.

Második példánk a mozgásigékre vonatkozik. A mozgásesemény elemei a mozgó tárgy; a mozgás mint elemi esemény (vagy: a mozgás hiánya); a mozgás útvonala; a háttér, amihez képest a tárgy mozog; a mozgás módja, ide értve a kauzativitás komponensét is (vö. LEONARD TALMY, *Lexicalization pattern*. In: *Toward a Cognitive Semantics*. Vol. II. Cambridge, 2000. 21–146). Tehát

(6) A mozgásesemény sémája:

A mozgásigék a mozgásesemény különféle komponenseit tartalmazhatják. Más szóval, a fentebb leírt mozgásesemények különböző módon lexikalizálódhatnak. A spanyol mozgásigékben például az elemi mozgás az útvonallal együtt lexikalizálódik, a magyarban az útvonalat igeikötő fejezi ki: *entrar* – *be-megy*, *salir* – *ki-jön*. Más nyelvekben az elemi mozgás a szótári jelentésben a mozgó tárggyal párosul, azaz a mozgásige a mozgáson kívül azt is kifejezi, hogy milyen tárgy mozog. A magyarban kevés ilyen ige van, de ilyen például a *havazik*: 'esik a hó'. Az atzugeviben (kaliforniai indián nyelv) ez a jellemző; ebben a nyelvben az igeikötő jelzi, hogy milyen tárgy mozog, pl. a *-lup-* igeikötő kis fényes kerek tárgyra, a *-swal-* lógó hosszú tárgyra, a *-staq-* rothadó anyagra, a *-qput-* száraz pizsokra utal (TALMY i. m. 58). Így tehát háromféle alapmintát találunk a nyelvekben: az egyikre példa a magyar (ahol az útvonalat külön jelölni kell), a másakra a spanyol (ahol az útvonal része az ige jelentésének), a harmadikra pedig az atzugevi (ahol az ige jelentése azt is kifejezi, hogy milyen jellegű tárgy mozog, az útvonal ugyanakkor nem része az ige jelentésének). Az indoeurópai nyelvek az újlatin nyelvek kivételével és a finnugor nyelvek mind a magyarhoz hasonló lexikalizálódási mintát mutatnak. A lexikalizálódási mintákat tovább bonyolítja a mozgás módjának és a kauzativitásnak a figyelem-

bevétele. Nem világos azonban, hogy abból, hogy a magyar nyelv ilyen vagy olyan lexikalizálódási mintákat követ, milyen általános következtetéseket lehet levonni. Ismereteink jelenlegi helyzete ebben a tekintetben is óvatosságra int.

B) Az elnevezés módja (képzésmód és jelentés, morfológiai motiváltság; KÁROLY i. m. 346–66). – A KÁROLY által említett második kérdéskör az elnevezések motiváltságának a problémája, amelyhez a képzésmód és jelentés kapcsolata, a morfológiai motiváltság kérdése is tartozik. KÁROLY különösen a magyar igeképzés gazdagságát emeli ki. Így például a magyarban az *-ódzik/-ődzik* képzővel tárgyatlan igét képezhetünk tárgyas igéből (*fenyveget – fenyvegetődzik, dobál – dobálódzik*), a *-(t)at/-(t)et* képzővel tárgyatlan igéből kauzativ, ugyanevvel a képzővel tárgyas igéből faktitív igét képezhetünk (*jár – járat, ül – ültet; ír – írat, olvas – olvastat*). Melléknévből az *-ul/-ül* képző segítségével tárgyatlan, az *-ít* képző segítségével tárgyas igét hozhatunk létre (*szép – széppül – szépít*). És így tovább. Ezekhez járul még az igeikötővel történő igeképzés (*leültet, elolvastat, megszépül, megszépít*). – KÁROLY részletesen foglalkozik az intranszitiv igeiképzővel és megállapítja, hogy a képzőknek három funkciójuk van: a) a cselekvést úgy fogjuk fel, mintha önmagában menne végbe (*bemocskolódik, becsukódik*); b) a képző cselekvő igét hoz létre (*rakódik, hurcolódik*); c) a képző visszaható, kölcsönösséget kifejező vagy kifelé ható cselekvést fejez ki (*mosakodik, verekedik, gondolkodik*). KÁROLY azt is megjegyzi, hogy csak az első funkcióra van produktív képzőnk (*-ódik/-ődik*), a képzés azonban a többi esetben is a szójelentés morfológiai motiváltságát biztosítja (i. m. 362–3). – A különböző képzésmódok rövid áttekintéséből KÁROLY a következő következtetést vonja le: „A magyar nyelv ezekkel a képzésmódokkal olyan árnyalatokat képes kifejezni, amelyeket más nyelvek csak körülírással, vagy külön szóval, vagy egyáltalán nem fejeznek ki” (i. m. 363). Következtetésének utolsó mondata azonban nem jelentheti azt, hogy más nyelvek nem is képesek ezeket a jelentéseket kifejezni, a denotatív jelentés kifejezhetőségének szempontjából ugyanis nincs különbség a nyelvek között. Általánosan elfogadott feltételezés szerint minden denotatív jelentés bármely nyelvben kifejezhető, bármely nyelvre lefordítható.

A morfológiai motiváltság elvezet bennünket egy olyan problémakörhöz, amelynek kutatása egyik legfontosabb területe a magyar jelentéstannak. A morfoszemantikára gondolok, amely az alaktan és a jelentéstan összefüggéseivel foglalkozik és szabályok, általánosítások megfogalmazására törekszik. Ebből következik, hogy fő kutatási területe a szabályba foglalható alaktani jelenségek jelentéstani tulajdonságainak a vizsgálata. A morfoszemantikában a mondattanhoz hasonlóan, ahol a mondat jelentését a mondat alkotóelemeinek jelentéséből vezetik le, a morfológiailag összetett szó jelentését a szó alkotóelemeinek jelentéséből származtatjuk. – Mivel nem minden nyelvnek van alakтана, morfoszemantikáról sem beszélhetünk minden nyelv esetében. Minél gazdagabb egy nyelv alakтана, annál nagyobb szerepet kap benne a morfoszemantika. Bár az sem érdektelen, ha tudjuk, hogy az általános, más nyelvekből jól ismert jelenség hogyan jelenik meg a magyar nyelvben, a magyar morfoszemantikának elsősorban azokat a sajátosságokat kell kimutatnia, amelyek a magyart is magában foglaló nyelvtípusra vagy csak a magyar nyelvre érvényesek.

Az összehasonlító-tipológiai szempont itt sem nélkülözhető, hiszen csak ennek segítségével állapítható meg, hogy melyek a) az általános összefüggések, b) a nyelvtípusra vonatkozó összefüggések és c) az adott nyelvre érvényes egyedi összefüggések. A más nyelvekből is ismert, általános összefüggésekre két példát említnék: az egyik a deverbális főnevek jelentésére (LACZKÓ TIBOR, Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 2000. 293–407), a második a fosztóképző használatának jelentéstani feltételeire vonatkozik

(KIEFER, A fosztóképző a magyarban. In: A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére. Szerk. CSATÁR PÉTER – MAITZ PÉTER – TRONKA KRISZTINA. Debrecen, 2001. 11–9).

A jelentéstani irodalomból tudjuk, hogy az *-ás/-és* képzős deverbális főnév háromféle jelentést fejezhet ki: a) komplex eseményt, b) egyszerű eseményt és c) eredményt. Amennyiben a főnév örökli az ige vonzatkeretét, akkor komplex esemény jelentésű, amennyiben az igétől csak az eseményjelentést örökli, akkor egyszerű esemény jelentésű, ha pedig sem a vonzatkeretet, sem az eseményjelentést nem örökli, akkor eredmény jelentésű. Komplex esemény jelentésűek a *megoperálás, felmerülés, elhangzás, megírás, befejezés* főnevek, mert vonzatuk nélkül mondatban nem használhatók. Ebben az esetben a deverbális főnév örökli az alapige vonzatkeretét: *a beteg megoperálása, a probléma felmerülése*. Egyszerű eseményre utalnak a *vezetés, tisztálkodás, olvasás, ábrándozás* főnevek, amelyeknek még megvan az esemény jelentésük (*vezetés közben, tisztálkodás után*), de már hiányzik bennük az alapige vonzatkerete. Végül az *építmény, alkotmány, iromány* eredmény jelentésű deverbális főnév, az alapigétől ezek a főnevek sem a vonzatkeretet, sem az esemény jelentést nem öröklük. Ez a három jelentés, úgy tűnik, minden deverbális főnévképzővel rendelkező nyelv esetében megtalálható. Magyar sajátosság itt legfeljebb a morfológiában mutatkozik; például a vonzatkeret megléte igekötős igéből képzett főnév esetében könnyebben tetten érhető, vagy például az a körülmény, hogy az *-ás/-és* képzővel történő képzéshez hasonlóan szabályos és szinte korlátlan képzés az indoeurópai nyelvekben nem található. (Gondoljunk pl. a deverbális főnévképzők nagy választékára a németben: *-e, -ei, -el, -nis, -s, -schaft, -sel, -ung*.) Jelentéstani újdonságot itt azonban hiába keresünk.

A második példánk a fosztóképző használatára vonatkozik főnévi bázis esetén. Azokban a nyelvekben, tehát a magyarban is, amelyekben főnévből fosztóképző segítségével melléknév képezhető, a következő összefüggés figyelhető meg. A *fületlen csésze* szókapcsolat azért lehetséges, mert a csészének a fül elidegeníthetetlen része: a csésze akkor is csésze, ha nincs füle. A lomb nélküli fa is fa marad, jó tehát a *lombtalan fa* szókapcsolat is. Nincs viszont erdő fa nélkül, sem (ember)tömeg, ember nélkül, ezért nem lehetséges a **fátlan erdő, *embertelen tömeg* (amikor az *embertelen* szó szerinti jelentésben szerepel) szókapcsolat. Vajon milyen általánosítás fogalmazható meg a megfigyelt adatok alapján? Könnyen belátható, hogy a fosztóképzővel való toldalékolás lehetőségét az alapszó és az alaptag jelöltje között fennálló rész-egész viszony határozza meg: az alapszóval jelölt dolognak elidegeníthetőnek kell lennie. Ebben az esetben is csak a morfológiában különbözik a magyar az indoeurópai nyelvektől: a magyarban a fosztóképző szuffixum, az indoeurópai nyelvekben pedig prefixum.

Nyelvtípusra (ahol nem feltétlenül genetikai alapon meghatározható nyelvtípusról van szó, éppen az említendő példák esetében az areális szempont a genetikainál fontosabbnak tűnik) jellemző összefüggést olyan esetben találunk, amikor egy-egy morfológiai eszközt a nyelvek nem ugyanarra a célra használnak fel. Így például igekötőt sok nyelvben találunk, de nem minden nyelv képez velük akciómínőséget. Az angolban és az újlatin nyelvekben nem ismerünk morfológiai eszközökkel kifejezhető akciómínőséget annak ellenére, hogy ezekben a nyelvekben is van igekötő. A morfológiailag kifejezett akciómínőség elsősorban a szláv nyelvekre jellemző (de megtalálható a németben vagy a grúzban is). Az akciómínőségek morfológiai eszközökkel történő képzése tehát tipológiai sajátosság. A magyarban igekötővel szintén számos akciómínőség kifejezhető, így például a telítettség (*kialussza magát, kipihen magát, kibeszéli magát*), az egyszerűség (*megcsóvál, megvakar, megsimogat*), az intenzitás (*agyonsetálja magát, agyonkártyázza magát, agyonfagy*) és az ismétlődés (*el-elovas, meg-megcsúszik, vissza-visszanéz*) akciómínőség-

ge. Képzővel alkotjuk a gyakoritást (*nyitogat, ütöget*) és a csökkent intenzitást kifejező (*olvasgat, dolgozgat*) akcióminőségeket (KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA, Az igekötő. In: KIEFER szerk. i. m. 453–518). A magyar akcióminőségek vizsgálata az akcióminőségek összehasonlító-tipológiai vizsgálatához is hozzájárulhat. Feltételezésünk szerint a morfológiai eszközökkel képezhető akcióminőségek száma véges és a kategóriák univerzálisak, minden morfológiai akcióminőséggel rendelkező nyelv ebből az univerzális halmazból merít.

Második példánkat az összetett szavak köréből vesszük. Olyan nyelvek esetében, amelyek konkatenációval, a szavak egymás mellé helyezésével alkotnak összetett szavakat (pl. germán nyelvek, magyar) a deverbális alaptagú összetételekre jellemző, hogy az előtag szemantikai értelemben kielégítheti az alaptag valamelyik vonzatát (KIEFER FERENC, Az összetételek. In: KIEFER szerk. i. m. 519–67). A *kutyaugatás, árcsökkenés* esetében az előtag az alaptag alanyi, az *újságotolás, kormányátalakítás* esetében a tárgyi vonzatát köti le. Általános tulajdonsága ezeknek az összetételeknek, hogy tárgyas igei bázis esetén az előtag – amennyiben vonzata az utótagnak – csak tárgyi vonzat lehet. Ilyen esetekben a szóösszetétel jelentése szemantikailag transzparens és előre jelezhető. Az alanyon és tárgyon kívül más vonzat termékenyen képzett összetett szavakban nem fordulhat elő.

Nézzük meg most, hogy van-e olyan morfoszemantikai jelenség, amely csak a magyar nyelvre jellemző. Ilyet valószínűleg csak akkor találunk, ha a jelentéstani kategóriák nyelvi megjelenítésében megmutatkozó különbségeket vizsgáljuk. Az általános és a nyelvtípusra vonatkozó összefüggésekkel kapcsolatban is tetten érhetők olyan sajátosságok, amelyek – jelenlegi ismereteink szerint – csak a magyar nyelvre jellemzőek. Például a deverbális főnevek esetében gyakran fellépő probléma a komplex esemény és az egyszerű esemény szétválasztása. A szakirodalomban javasolt, elsősorban az angol, német, olasz nyelvre vonatkozó tesztek nem adnak megbízható eredményt. Az egyik javasolt teszt például a többesítésre vonatkozik. E szerint a teszt szerint a komplex esemény jelentésű főnév nem állhat többes számban, szemben az egyszerű eseményt jelentő főnévvel, amely a többi főnévhez hasonlóan viselkedik: **megoperálások, simogatások*. Ez a teszt azonban nem minden esetben működik egyértelműen: *A révész Dunán való átkelése nem voltak veszélytelenek* helyes mondat. A magyarban a *való* elem használata azonban mindig egyértelművé teszi a komplex esemény jelentést, mint ahogy az említett mondatban is azt teszi. Néhány további példa az alábbiakban található (l. LACZKÓ i. m. 315):

(7) a) *A szerződésnek az elnök által való aláírása ünnepélyes külsőségek között történt.*

b) *Jánosnak a tegnapi ebéd után való kiabálása/nevetgélése/munkálkodása meglepett.*

Számos deverbális főnév poliszém: jelenthet komplex eseményt, egyszerű eseményt és eredményt. Hasonlítsuk össze az alábbi (8a–c) példákat. A *való* csak a (8a) esetében használható (**Az elnök ezt a tollat csak az ebéd után való aláírásra használja, *Az elnök ebéd után való aláírása teljesen elmosódott*), tehát az *aláírás* deverbális főnév a (8a)-ban komplex esemény jelentésű, a (8b)-ben egyszerű eseményt, a (8c) esetében pedig eredményt jelent (l. LACZKÓ i. h.).

(8) a) *A szerződésnek az elnök által való aláírása ünnepélyes külsőségek között történt.*

b) *Az elnök ezt a tollat csak aláírásra használja.*

c) *Az elnök aláírása teljesen elmosódott.*

Egy másik példát véve: a magyar igekötő viselkedése nemcsak az indogermán igekötők viselkedésétől különbözik, hanem a szláv és ugor nyelvekétől is. Például az igekötő kettőzése akcióminőség kifejezésére tudomásunk szerint csak a magyarban fordul elő. Az ismétlődés nem ritka akcióminőség, nyelvi megjelenítése azonban nyelvenként változhat.

A kifejezésbeli különbségek miatt a magyar morfoszemantikának számot kell adnia mind az általános összefüggésekről (hogyan, milyen módon jelennek meg a magyar nyelvben), mind a nyelvtípusra vonatkozó összefüggésekről. – KÁROLY SÁNDOR tehát helyesen érezte, hogy a magyar jelentéstannak foglalkoznia kell a szóképzés jelentésánál, ugyanakkor a morfoszemantika jelentőségét teljes egészében természetesen nem ismerhette fel.

C) A *poliszémia*. – Vessünk most egy rövid pillantást KÁROLY SÁNDOR harmadik példájára, a *poliszémia* kérdésére. A konkrét nyelvi elemek szintjén általánosítások csak a szabályos *poliszémia* esetében fogalmazhatók meg. KÁROLY meghatározása szerint a *poliszémia* akkor szabályos, ha bármely jelhez kötött X jelentés szabályosan (szabályba foglalhatóan) maga után vonja az Y jelentést (i. m. 367). Például a *barack* szó jelentheti a fát, a gyümölcsöt és a belőle készült pálinkát. Általánosítva a következő *poliszemantikus* összefüggést kapjuk: 'növény' → 'növény termése' → 'a belőle készült étel vagy ital'. A *marha* szó jelentheti az állatot, az állat húsát és a belőle készített ételt. A *poliszemantikus* összefüggés tehát a következő sémába foglalható: 'állat neve' → 'állat húsa' → 'a belőle készült étel'. Egy népnév nemcsak a nép neve, hanem az általa beszélt nyelv is: 'nép neve' → 'az általa beszélt nyelv'. Az ilyen összefüggéseket metonimikus összefüggéseként tartjuk számon. – A szabályos *poliszémia* produktív szóalakotási mintát alkot, tehát szabályba foglalható. Nem szabályos a *poliszémia* az alábbi esetben (LADÁNYI MÁRIA személyes közlése):

- (9) a) *Az elesett katonák vére pirosra festette a mezőt.*
 b) *Kékre festette kezét a fagy.*

Az ilyen metonimikus összefüggések szabályba ugyan nem foglalhatók, de a mögöttük húzódó gondolati séma kielemezhető és ezért nem száműzhető a tudományos igényű szemantikai kutatásból. – A szabályos *poliszémia* esetében elméletileg is fontos következtetések lennének levonhatók, ha tudnánk, hogy melyek azok a *poliszemantikus* összefüggések, amelyek a) minden nyelvre érvényesek (univerzálisak); b) csak egy nyelvtípusra érvényesek; c) csak egyetlen egy nyelv esetében állnak fenn. Ezekre a kérdésekre azonban jelenlegi ismereteink alapján nem tudunk választ adni. A magyar jelentésstanban ezért egyelőre meg kell elégednünk a lehetséges szabályos *poliszemantikus* összefüggések feltérképezésével (vö. PETHŐ GERGELY *Poliszémia és kognitív nyelvészet*. Doktori értekezés, ELTE BTK, 2004.), ami összehasonlító-tipológiai vizsgálatok nélkül is lényeges jelentéstani összefüggésekre deríthet fényt.

Összefoglalva megállapíthatjuk tehát, hogy KÁROLY SÁNDOR lényegében jó nyomon járt. A szemantikai mező tagolása, mint láttuk, önmagában ugyan nem tesz lehetővé elméleti általánosításokat, összehasonlító-tipológiai összefüggésbe helyezve azonban fontos szerepet kaphat a szemantikában. A morfológiai motiváltság kérdése a morfoszemantikához vezetett el bennünket, amelynek a magyar sajátosságok vizsgálatán túl feladata az általános és a nyelvtípusra vonatkozó összefüggések jellemzése is. Végül a *poliszemantikus* összefüggések, mindenekelőtt azonban a szabályos *poliszémia* vizsgálata sem elhanyagolható területe a magyar jelentéstannak.

3. A mondatjelentés magyar aspektusai. – KÁROLY SÁNDOR a mondatjelentés problémáját éppen csak, hogy megemlíti, és a jelkapcsolatok jelentésének áttekintésében is inkább csak a frazeológiáról szól (i. m. 391–6). Márpedig ahogy van morfoszemantika, ugyanúgy van szintaktikai szemantika is. És ahogy a nyelvek alaktani rendszere különböző, a szintaktikai rendszere is az. Ezért a mondatsemantikai kategóriák nyelvi (szintaktikai) megjelenítésében megjelenő eszközök, illetve az azokban megmutatókozó különbségek vizsgálata is tárgya a magyar szemantikának. – A jelentéstan általánosan elfogadott elvének számít a FREGE-féle elv, amely – kissé lazán fogalmazva – így szól:

(10) A mondat jelentése levezethető a mondatban előforduló szavak jelentése és a mondat szintaktikai szerkezetének ismeretében.

A FREGE-féle elvből következik, hogy a szószemantikai jellegzetességeken kívül a „nemzeti” jelentéstanban a szintaktikai különbségek is szerepet játszanak. Azt a kérdést kell tehát megvizsgálnunk, hogy a szintaktikai különbségek hogyan tükröződnek a jelentéstanban. Itt két lehetőséggel kell számolnunk: a) a szemantikailag releváns különbség egy nyelvtípusra jellemző; b) a különbség a magyar nyelv specifikuma. – Ennek megvilágítása céljából vizsgáljuk meg kissé közelebbről a következő kérdéseket. A) Hogyan függ össze a mondat összetevőinek sorrendje és a mondatban található operátorok hatóköre? Miben különbözik a magyar nyelv ebből a szempontból más nyelvektől? B) A magyar mondat információs szerkezetében milyen sajátosságok érhetők tetten? C) Milyen sajátosságok találhatók a magyarban a mondataspektus kategóriáinak a kifejezésében?

A) Az operátorok sorrendje. – Ami az első kérdést illeti, a magyar nyelv sajátossága, hogy az ige előtti helyzetben az operátorok felszíni sorrendje – jelöletlen esetben – megfelel a hatóköreiknek (É. KISS KATALIN, Mondattan. In: É. KISS–KIEFER–SIPTÁR, Új magyar nyelvtan. Bp., 2003.³ 57–64). Vegyünk például két tipikus operátort: a tagadást és a kvantorszót (mennyiségjelölőt). A problémát a következő példák mutatják be:

- (11) a) *Péter nem találkozott három emberrel.*
- b) *Péter három emberrel nem találkozott.*

Az operátorok sorrendje tehát:

- (12) a) Negáció Kvantor
- b) Kvantor Negáció

Az operátorok hatóköre megegyezik felszíni sorrendjükkel, tehát:

- (13) a) Negáció(Kvantor)
- b) Kvantor(Negáció)

A megfelelő értelmezések a következőképpen parafrázálhatók:

- (14) a) *Nem igaz, hogy Péter három emberrel találkozott.*
- b) *Volt három ember, akivel Péter nem találkozott.*

Az operátorok felszíni sorrendje megfelel tehát a mondatban betöltött hatóköri viszonyaiknak. Ez persze nem minden nyelvben van így. A franciában például az alábbi mondat megfelelhet mind a (11a)-nak, mind pedig a (11b)-nek.

(15) *Pierre n'a pas rencontré trois hommes.*

Az általános elvet a magyarban különböző tényezők bonyolultabbá tehetik, ezeknek a vizsgálata is a magyar jelentéstan tárgya.

B) A magyar mondat információs szerkezete. – A mondat információs szerkezete a téma-réma (vagy: topik-comment) tagolással függ össze. A jelen összefüggésben ebből csak egy problémát ragadunk ki. Az információs szerkezet szempontjából kétféle mondatot különböztetünk meg: a kategorikus mondatban egy entitásról, a thetikus mondatban pedig egy szituációról állítunk valamit. A kategorikus mondat témája az az entitás, amelyre az állítás, a réma vonatkozik. (Vö. MALECZKI MÁRTA, Az információs szerkezet, a szintaktikai szerkezet és az aspektus összefüggései a magyarban: a progresszív és az egzisztenciális aspektus. In: Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Szerk. BAKRÓ-NAGY MARIANNE – BÁNRÉTI ZOLTÁN – É. KISS KATALIN. Bp., 2001. 165–98.) A későbbi kutatások ezt tovább pontosították: a téma lehet jelöletlen vagy kontrasztív; a réma lehet jelöletlen, vagy tartalmazhat fókuszot (vö. É. KISS i. m. 21–71). A kategorikus mondatnál szemben a thetikus mondat egésze egy szituációra vonatkozik, a mondatnak nincs témája. A magyar jelentéstan szempontjából az az alapvető kérdés, hogy a két kategória hogyan érhető tetten a mondat szerkezetében. Egy háromelemű mondatnak, mint tudjuk, általában hat sorrendi változata (permutációja) lehetséges:

- (16) a) *Péter találkozott Évával.*
- b) *Péter Évával találkozott.*
- c) *Évával Péter találkozott.*
- d) *Évával találkozott Péter.*
- e) *Találkozott Évával Péter.*
- f) *Találkozott Péter Évával.*

A hanglejtéstől, hangsúlytól is függően a (16a–f) mondatoknak más és más lehet az információs szerkezete. A (16b) ejthető például a kontrasztív topikra jellemző hanglejtéssel, ebben az esetben így folytatható: *...de Annával nem.* De ejthető úgy is, hogy *Évával* a kontrasztív (vagy azonosító) fókuszra jellemző hangsúlyt kap, amikor csak így folytatható: *...és nem Annával.* A fókusznak és a kontrasztív topiknak természetesen különböző a szemantikája. Egyenletes hangsúlyozás esetén az egyetlen semleges mondat a (16a), amelyben *Péter* a téma és *találkozott Évával* a réma. A (16e) és (16f) mondatokban a főhangsúlyos elem az ige, a mondatok funkciója a megerősítés. A (16a–f) mondatok információs szerkezete tehát a hangsúlytól, hanglejtéstől függően igen sokféle lehet. – Nincs témájuk, tehát thetikus mondatok például a *Megjött a postás, Megszólint a harang, Felment a függöny.* Ezek a mondatok egy szituációról tartalmaznak állításokat, és egy új eseményről adnak számot.

A magyar mondat információs szerkezete lényegesen eltér a germán és újlatin nyelvűek információs szerkezetétől, több ponton azonban hasonlít a szláv nyelvekéhez. Vizsgálata a magyar jelentéstan fontos területe.

C) Az aspektus kifejezésében megmutatkozó különbségek. – Az aspektuális kategóriákról az általános jelentéstan ad számot, és mindjárt le-

szögezhetjük, hogy a magyarban nincs olyan aspektuális kategória, amelyről az általános jelentéstan ne tudna. Jelentős különbségek találhatók azonban a nyelvek között az aspektus nyelvi megjelenítésében (vö. KIEFER, Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Strukturális magyar nyelvtan. 1. Mondattan. Szerk. KIEFER FERENC. Bp., 1992. 797–886).

Az igeikötő, a behatároló határozói kifejezések, a mennyiségjelzős alanyi vagy tárgyi főnévi csoportok szerepe a perfektiválásban közismert. Magyar sajátosság azonban, hogy bizonyos igékkel a pusztá főnév is perfektiválható: *szedtem szilvát, hoztam vizet, mostam kezet* (vö. azonban a *kezet mostam* folyamatos szemléletű szerkezettel). A szórend és a hangsúly persze ebben az esetben is fontos szerepet játszik. – A progresszív aspektus is általános szemantikai kategória, megjelenési formája azonban magyar sajátosság:

- (17) a) *Mentem haza az egyetemről, amikor megláttam.*
 b) *Jött fel a lépcsőn, amikor megszólalt a telefon.*

Azoknak a feltételeknek a vizsgálata, amelyek lehetővé teszik a (17)-féle progresszív szerkezetet, a szintaktikai szemantika feladata. Tudjuk például, hogy akcióminőség-képző igeikötő nem szerepelhet progresszív szerkezetben.

- (18) a) **Éppen borozott be, amikor betoppant a felesége.*
 b) **Éppen takarított ki, amikor hazaértünk.*

Összefoglalva tehát: a szintaktikai szemantikában is számos olyan területet találunk, ahol a magyar nyelv olyan sajátos kifejezésmódokkal rendelkezik, amelyek sok más nyelvtől megkülönböztetik. Három problémát említettem: az operátorok hatóköre és szórendje közötti összefüggést, az információs szerkezetet és az aspektust, könnyen találhatók azonban további példák is. Láthattuk, hogy a magyar szintaktikai szemantika tárgya azoknak a nyelvi sajátosságoknak a vizsgálata, amelyek az univerzális szemantikai összefüggések nyelvi megvalósításában jelentkeznek.

4. Konklúzió. – Kérdésünk így hangzott: Van-e magyar jelentéstan? A válasz: ugyanúgy van, mint ahogy van magyar hangtan, magyar alaktan és magyar mondattan. GOMBOCZ ZOLTÁNT parafrázálva azt mondhatjuk, hogy a magyar jelentéstan feladata annak vizsgálata hogy az általános jelentéstani összefüggéseken belül mi az, ami a magyar nyelvre jellemző, illetőleg azoknak a sajátos nyelvi eszközöknek a számbavétele, amelyek ezeket az összefüggéseket megjelenítik. A morfológia és a jelentéstan, valamint a szintaxis és a jelentéstan kapcsolatáról azért szoltunk kissé részletesebben, mert mai ismereteink szerint ezen a két területen tudunk elsősorban általánosításokat megfogalmazni. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a magyar jelentéstani kutatásoknak ezekre a területekre kell szorítkoznia: megfelelő tipológiai háttérrel kutatható a szemantikai mezők szerkezete vagy kutathatók a nyelvben tetten érhető lexikalizálódási minták; értelmes jelentéstani probléma lehet annak vizsgálata is, hogy a nyelvi kifejezésekben hogyan tükröződik a világ mentális képe és sok minden egyéb. A kutatási feladatok kimerítően fel sem sorolhatók. A morfoszemantikán és szintaktikai szemantikán kívül azonban még nemigen rendelkezünk a magyar jelentéstan területén biztos ismeretekkel.

KIEFER FERENC

Is there such a thing as Hungarian semantics?

The author's answer to the question asked in the title is that Hungarian semantics does exist, just like Hungarian phonology, Hungarian morphology, and Hungarian syntax do. Following ZOLTÁN GOMBOCZ, one can say that the task of Hungarian semantics is to explore whatever is characteristic of Hungarian among general semantic considerations and to account for the specific linguistic devices that implement those general features. The author dwells on the morphology–semantics interface and on the syntax–semantics interface at some length since, as far as we know today, it is in these areas that generalizations can be drawn more safely. But this does not mean that research on Hungarian semantics should be restricted to those two areas: with an appropriate typological background, the structure of semantic fields or the lexicalization patterns attested in that language can be explored, too; another rational problem for semantics could be the study of the way the mental image of the world is reflected in linguistic expressions, and so forth. However, beyond morphosemantics and syntactic semantics, we do not as yet possess reliable knowledge in the area of Hungarian semantics.

FERENC KIEFER